

Ana Türkçede kapalı e ünlüsü*

Emine Yılmaz

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Giriş

Ana ve Eski Türkçenin ünlü sayısı konusunda iki ayrı görüş W. Radloff ve V. Thomsen tarafından daha runik harfli metinlerin okunuşu sırasında ortaya atılmıştır.

W. Radloff (1882: 84) Ana Türkçe için yalnız (ön, geniş) *e* ünlüsünü kabul etmiş ve bu ünlünün daha sonra farklı diyalektlerde *i*, *ê*, *ie* biçimlerine geliştiğini veya *e* biçiminde korunduğunu öne sürmüştür.

V. Thomsen (1896: 15) Orhon Yazıtları'ndaki *beş*, *yer*, *yeti* gibi sözcüklerin ilk hecelerinde görülen *†* (= *i*, *ı*) ünlü işaretinin bazan yazılıp, bazan yazılmayışının *e/i* arasında dokuzuncu bir ünlüyü (*ê*) gösteriyor olabileceğini belirtmiştir.

W. Radloff (1897: 5) bunu tamamıyla reddetmiş ve *e-ê-i* kuramını öne sürmüştür.

V. Thomsen (1913: 1-19) bu kez iddiasına Yenisey Yazıtları'ndan kanıt getirmiş ve Orhon Yazıtları'nda iki türlü yazılan köklerin Yenisey Yazıtları'nda özel bir işaretle (*ᠡ*) gösterildiğini belirtmiştir.

Daha sonra bu tartışmaya katılan Foy, önce Radloff'un kuramındaki tutarsızlıkları eleştirmiş (Foy 1900: 180-214), daha sonra da *ê* sesi için Azeri'den kanıtlar getirmiştir: Az. *er* 'erkek' ~ *êr* 'erken' (Foy 1903: 126-193; 1904: 197-265).

W. Radloff'un K. Foy'a karşı çıkıp *e-ê-i* kuramını yinelediği makalesinden sonra (Radloff 1901: 428) hiç biri bu konuya geri dönmemiştir.

Tartışmayı sürdüren Türkologlardan V. Grønbech *ê*'nin birincilliğini kabul etmiş ve bu ünlünün Yakutçada uzun bir ünlüyle (Orh. *bir-* = Osm. *ver-* =

* Türk Dilleri Araştırmaları 1991 (1991), 151-165.

Yak. *bier-*; Orh. *biş* = Osm. *beş* = Yak. *bies* vb.) karşılandığını, Çuvaşçada *par-* 'vermek', fakat *pillik* 'beş' gibi iki ayrı uygunluğun söz konusu olduğunu belirtmiştir (Grønbech 1902: 237-238).

Konuyla ilgili olarak Türkmeneye ilk kez Ye. D. Polivanov (1927: 141-153) değinmiş ve şöyle bir genellemede bulunmuştur: Türkmence *da* *e* bilç bir zaman uzun değildir, fakat geniş *e* her zaman uzundur. Çit *e* = *ikim e*:dir.

J. Németh 1914'te Yakutça ile ilgili iki makale yayımlanmıştır. Almanca olarak yayımlanan ilk makalede Ana Türkçe için sekiz ünlü varlığını (Németh 1914a: 153), Macarca olarak yayımlanan ikinci makalesinde Ana Türkçe için *é* ünlüsünü de kabul etmiş, ayrıca kök hecede *é* bulunduğunu sözcüklerin bir listesini vermiştir (Németh 1914b: 298).

J. Németh daha sonra *e* ve *é* sesiyle ilgili olarak iki uzun makale daha kaleme almıştır. İlkinde Osmanlıca ve Çağataycada Eski Türkçe *e* sesinin, ille gösterilmesinin bir *é* sesini sezdirebileceğinden söz etmiş, sonunda da Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntılarında topladığı örnekleri vermiştir (Németh 1939: 515-531). İkinci makalesindeyse *Codex Cumanicus*'taki yazımdan yola çıkarak eski Kıpçakçada *é* sesinin varlığını kanıtlamaya çalışmıştır (Németh 1964: 3-19).

K. Grønbech, Ana Türkçe için *é* sesini kabul etmiş ve bu sesin hala Orta ve Doğu Anadolu'da, Azeride, Özbekçe ve Doğu Türkçesinde bağımsız bir fonem olarak korunduğunu belirtmiştir (Grønbech 1936: 15).

N. Poppe konuyu Azeri, Yakutça ve Çuvaşça açısından ele aldığı "Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien" adlı makalesinde (Poppe 1925: 410-427) önce Yakutça ve diğer Türk dillerini karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışmışsa da, diğer Türk dillerindeki *e* sesine karşılık Yakutçada bazen *e*, bazen *i*, bazan da *ie* bulunuşu karşısında Yakutça verilerin, dolayısıyla Yakutçanın kesin bir ölçüt olarak kullanılamayacağını belirtmiştir (Yak. *bel* 'bel' = ET *bel*; Yak. *il* 'barış' = ET *el*; Yak. *sir* 'yer' = ET *yer*; fakat Yak. *er* 'erkek' = ET *er*; Yak. *bier-* < **be:r-* 'vermek' = ET *ber-* vb.)

N. Poppe, Yakutçadaki durumu *Das Jakutische* (Poppe 1959: 671-684) adlı makalesinde tekrar ele almış ve Ana Türkçe-Yakutça ilişkisi açısından bir denklik oluşturmuştur:

1. AT **e* > Yak. *e*: **er* > Yak. *er* 'erkek'; **sen* > Yak. *en* 'sen'.
2. AT *é* > Yak. *i*: **eki* > Yak. *ikki* ~ *ekki*; **él* > Yak. *il* 'barış'; **elt-* > Yak. *ill* 'iletmek'; **yér* > Yak. *sir* 'yer'. (N. Poppe bu iki maddedeki kökleri kısa ünlülü gösteriyor. Fakat Yak. *ikki*, Çuv. *ikki*, Hal. *ekki*; Çuv. *yal*, Trkm. *il* biçimleri *eki* ve *el* köklerinde uzun ünlü olduğuna işaret ediyor.)
3. AT **i* > Yak. *i*: **bil-* > Yak. *bil-* 'bilmek'; **iç* > Yak. *is* 'iç'.

4. AT **e*: > Yak. *ie*: **ken* > Yak. *kien* 'geniş'; **kep* > Yak. *kiep* 'kalıp'; **ke:çe* > Yak. *kiehe* 'akşam'.
5. AT **é*: > Yak. *ie* (**e*: ile aynı): **yé:-* > Yak. *sie-* 'yemek'; **bé:ş* > Yak. *bies* 'beş'; **yél* > Yak. *siel* 'yele' vb.

Söz konusu denkliklere ilişkin kurallı örnekler artırılabilceği gibi, Poppe'nin söz etmediği aykırı gelişimler de örneklenebilir.

Tekrar Poppe'nin 1925'teki çalışmasına dönersek, araştırmacının Türkçe *e* sesinin Çuvaşça *a* ve *i* (~ *ĩ*) sesleri ile karşılandığını belirledikten sonra da Çuvaşça ve Azeriyi karşılaştırarak şu denklikleri kurduğunu görürüz (Poppe 1925: 412-413):

- Çuv. *a* (< **e*) = Az. *e* (< **e*)
 Çuv. *i* ~ *ĩ* (< **é*) = Az. *é* (< **é*)

Örneklersek:

- Çuv. *ar* 'erkek' = Az. *er*, Çuv. *ak-* 'ekmek' = Az. *ek-*, Çuv. *alĩ* 'el' = Az. *el*.
 Çuv. *ir* 'erken' = Az. *erte*; Çuv. *yikĩr* < **ikir* 'ikiz' = Az. *ekiz*; Çuv. *pillik* 'bel' = Az. *bél* vb.

Her iki denklige ilişkin aykırı örnekler kolayca bulunabilir: Örneğin, Çuv. *par-* 'vermek' = Az. *vér-*, Çuv. *yal* 'köy' = Az. *él*, Çuv. *kimi* = Az. *gemi*, Çuv. *timĩr* 'demir' = Az. *demir* vb. (Son iki Çuvaşça biçim Tatarcadan ödünçlenmiş olabilir.)

N. Poppe bu makalede Moğolca *e* sesine de değinerek 13-14. yüzyılların Moğol dilinde her iki *e* sesinin varlığını göstermiştir (Poppe 1925: 409-427). Moğolcadaki durumu daha sonra tekrar ele alan Poppe, Ana Türkçe ve Ana Moğolca için *e*, *é*, *e*: ve *é*: olmak üzere dört *e* sesi kabul etmişse de *e* ~ *é* ayrımının birincilliğini şüpheyle karşılamıştır (Poppe 1960: 102-106).

Poppe (1926-1932), daha sonra Çuvaşçanın durumunu başka bir makalesinde daha farklı bir açıdan tekrar ele almıştır. Konuya, vurgulu (uzun) ve vurgusuz (kısa) ünlüler açısından yaklaşan Poppe vurgulu **é* sesinin Çuvaşçada *i* sesine (Çuv. *pillik* = Yen. *běš*, Çuv. *siççi* = Trk. *yeti* vb.) söz başında, bir kaç durumda ise *ya* sesine değiştiğini (Çuv. *yal* < **él*, krş. Yen. *él*, Çuv. *yat* < **ét* = Uyg. *ét*) belirtmiştir (Poppe 1926-1932: 67).

M. Räsänen, Poppe'nin (1925: 410-427) verdiği Çuvaşça ve Azeri malzemeyi, W. Bang ve A. von Gabain'in (1931) verdiği Uyğurca malzeme ile karşılaştırarak şu denklikleri kurmuştur: 1. Az. *e* = Çuv. *a* = Uyg. *e* (elif), 2. Az. *é* = Çuv. *i* ~ *ĩ* = Uyg. *i* (*ye*) (Räsänen 1949: 88-89).

Räsänen yalnız Uyğurca *ilig* ~ *elig* 'el', Çuvaşça *alĩ*, Azeri *el* ve Uyğurca *eşid-* ~ *işid-*, Çuvaşça *ilte-*, Azeri *işit-* sözcüklerinde (söz konusu denkliklere) aykırı bir gelişme gösteriyor. Fakat bu aykırı örnekler kolayca çoğaltılabilir.

Räsänen Yakutça ve Türkmenceyi de dikkate alarak şunları söylüyor: *e sesinin Yakutçadaki kurallı temsilcisinin *ie* (Yak. *bier* ~ Çuv. *pi* 'vermek'; Yak. *kiep* ~ Trkm. *ge:p* vb.); *ê* sesinin *i* (Yak. *bi:l* ~ Trkm. *bi:l*, Osm. *bel*) ve *i sesinin de *i* (Yak. *ikki* ~ Çuv. *ikki*, Trkm. *eki* vb.) olduğu söylenir. Fakat Yakutça bir *i*, Çuv. *a* ile (Yak. *kim* ~ Çuv. *kam*) ya da Yakutça bir *ie*, *e* birincil bir *ê*: veya *ê* ile de temsil edilebilir (Yak. *sie-* ~ Çuv. *ši-*, Trkm. *i-*, Yak. *sette* ~ Çuv. *şıççi*) (Räsänen 1949: 89).

Türkmencede de *e: için beklenene uygun olarak bir *e* sesi görülür (ailelikte *ə*); Trkm. *er* 'erkek' ~ Çuv. *ar*; Trkm. *e:dik* 'çizme' ~ Çuv. *alt* vb. Fakat pek çok durumda *i*: sesi ile de karşılaşırız: Trkm. *in-* ~ Çuv. *an-*, Yak. *enle* 'iniş'; Trkm. *i:t-* 'yedmek, gütmek' ~ Çuv. *šavlt-*, Yak. *siet-* vb.) (Räsänen 1949: 89).

Uzun kapalı *e* (*ê): Türkmencede *i*: ile temsil edilir: Trkm. *ir* 'erkek' Çuv. *ir*, Az. *erte*; Trkm. *bi:l* 'bel' ~ Çuv. *pillik*, Az. *bél* vb. (Räsänen 1949: 89)

Çuvaşça *i*, Az. *ê*'ye karşılık Yakutça ve Türkmence birincil bir uzun *e* (*e) gösterirler: Trkm. *be:š*, Yak. *bies* ~ Çuv. *pillik*, Az. *bêš* (Räsänen 1949: 89)

Räsänen (1937: 246–255), Macarcadaki Türkçe alıntıların ünlülerindeki uzunluk sorununu incelediği makalesinde ise *e* sesinin Ana Türkçe ile ilişkisinin biraz karışık olduğunu belirttikten sonra şu saptamayı yapıyor: Yakutça kısa *e* sesine Türkmencede daha çok *ê* ve seyrek olarak da *e* (*ə* *e* *e*). Yakutça *ie* diftonguna da Türkmence *i*: ve seyrek olarak *ê* (*ber*) veya *e* (*ə* *be:p*) karşılık gelir. Çuvaşça, Azeri ve Yenisey Yazıtları da dikkate alınarak Ana Türkçe için *e* ve *ê* seslerinden söz edilebilir (Räsänen 1937: 250–251)

Konuya, ilk kez Brahmi alfabesiyle yazılı metinlerle açıklık getirmeye çalışan Türkolog A. von Gabain olmuştur. *Altürkische Grammatik*'te söz konusu Brahmi alfabesinde *e/ê* ayrımı olduğunu göstermiş ve bu alfabe ile yazılan metinleri daha sonra TTT vur'de toplamıştır. Gabain ayrıca Eski Türkçe için *e* ve *ê* seslerini kabul etmiş, uzun ve kısa biçimleri bulunduğunu da belirtmiştir (Gabain 1959: 45).

A. C. Emre *Türkçede Bulanık e (ê) Fonemi* adlı makalesinde ortaya farklı bir kuram atmıştır (Emre 1946: 487–497). Ona göre Yakutça *ie* diftongu kapalı *e* ünlüsünün en eski biçimidir ve bu diftongun büzülmesi sonucu *e* *e* *e* sesleri ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak *ê* sesi eski bir diftongun bıraktığı izden başka bir şey değildir.

V. Minorsky (1950: 83–106) de kapalı *e* sesinin varlığı konusunda Halaççadan ilk kez örnek getiren Türkolog olmuştur.

W. Radloff'tan sonra kapalı *e* ünlüsünü kesinlikle reddeden ikinci Türkolog R. R. Arat'tır. Arat, bu ünlünün kanıtlanması için gereken delillerin bulunmadığını, *e* sesinin yazımında görülen ikiliğin diğer ünlülerin yazımı

için de geçerli olduğunu belirttikten sonra *e/i* sorununun çözümü için bir *ê* sesi kabul edilse bile diğer ikiliklerin nasıl açıklanacağını sormuştur (Arat 1992: 117–120; 1953: 306–313)

L. Ligeti (1960: 57–64), Afganistan Afsarlarının diliyle ilgili araştırmasında Eski Türkçede açık ve kapalı olmak üzere iki kısa *e* sesi olduğunu, bu iki sesin Osmanlıca ve Türkmencede ayrılmadığını, Azeri Türkçesinde bulunduğu belirttikten sonra, Afganistan Afsarcasında Eski Türkçe *e*'ye karşılık *â*; *ê*'ye karşılık da kapalı uzun bir *e* sesi bulunduğunu gösteriyor.

K. Thomsen (1957: 150–153) de *e* sesinin kapallık özelliğinin uzunlukla ilişkili olduğunu öne sürerek birincil *ê* sesini reddetmiştir.

K. Thomsen, kuramını üç sözcük öbeği üzerine kurmuştur:

1. Yazıtlarda ve çağdaş diyalektlerde kök hecedeki *i* sesi kısa ve uzun olmak üzere iki türlü olabilir: Orh. *bil-*, MK *bil-*, Osm. *bil-*, Az. *bil-*, Trkm. *bil-*, Yak. *bil-* < **bil-*; Yak. *i:s-ten-* < *i:š-len-*, krş. Osm. *išle-*, Trkm. *i:š* < **i:š*.
2. Yazıtlarda ve çağdaş diyalektlerde sürekli *e* (Yazıtlar $\emptyset = e$) ile gösterilen grupta yalnız kısa *e* sesinin örnekleri vardır: Orh. *kel-* ($\emptyset = e$), MK *kel-*, Yak. *kel-*, Trkm. *gel-*, Az. *gel-* < **kel-*; MK *kes-*, Yak. *kes-*, Trkm. *kes-*, Çuv. *kaš-*, Az. *kes-* < **kes-*.
3. Yazıtlarda ($\emptyset = e \sim i$) ve çağdaş diyalektlerde *e \sim i* değişimi gösteren üçüncü grup kökte iki ayrı durum söz konusudur.

a. Kısa ünlülü olup *e \sim i* değişimi gösteren ve Azeri *ê* sesine karşılık gelen kökler: Orh. *yer* ($\emptyset = e$) ~ *yir*, Uyg. *yer* ~ *yir*, MK *yer* ~ *yir*, Trkm. *yer*, Yak. *sir* < **yir*, Çuv. *šir* < **yir*, Az. *yer* vb.

b. Uzun ünlülü olup *e \sim i* değişimi gösteren ve Azeri *ê* sesine karşılık gelen kökler (*ê*, genellikle *e* ve seyrek olarak *i* olduğu için Azeride *e \sim i* değişimi olduğu her zaman anlaşılmıyor): Yak. *bi:l*, Trkm. *bi:l*, Osm. *bel*, Az. *bél*; Yak. *die-*, Trkm. *di:-*, Osm. *de-*, Az. *dé-*.

Sonuç olarak, *i* ve *i*: sesleri asla iki *e* sesi ile karışmaz. *e* sesi palatal ortamda *i* ve Azeride de *ê* olabilir. (Runik alfabede *e* sesinin ünlüsüz veya *i* ünlüsü ile gösterimi ikincil bir *ê* sesini gösteriyor olabilir.) Uzun-açık *e* yoktur. *ê* sesi Yakutçada *i*: veya *ie* ile Türkmencede ise *i*: veya *e*: (*e* > *i*, *e*) ile temsil edilmiştir. İkincil *e*: sesi vardır. Fakat Azeri *e* sesine karşılık gelen Yakutça bir *ie* veya Türkmence *e* sesi yoktur. Kısa *ê* yoktur. Diğer diyalektlerde palatal olmayan ortamlarda Azeri *e* sesine denk gelen bir *e \sim i* değişimi yoktur. *e*: için en iyi ölçüt Azeri *ê* (diğer diyalektlerde *e \sim i*) ve uzunluğun açık tanıklığıdır (Thomsen 1957: 153).

M. Mansuroğlu (1957: 215–223) yalnız Karahanlıcadaki kapalı *e* sorunu ile ilgilenmiştir. Araştırmasında önceki ve sonraki gelişmeleri dikkate almaksızın, yalnız Karahanlıcada, kök hecede *e \sim i* değişimi gösteren kelimeler-

ri toplayarak bir *e* listesi vermiştir. Başka bir makalesinde ise *Kutadgu Bilig*'in bir nüshasında var olduğunu söylediği *üstünlü ye* (ä) yazılışını *e* gösterimini için bir kanıt olarak getirmiştir (Mansuroğlu 1959: 90).

J. Eckmann da aynı yıl yayımladığı makalesinde (1959a: 113-137) *Nehavî Ferâdis*'teki *üstünlü ye* yazılışı üzerinde durmuş ve bu yazılışın *e* ile *ä*den farklı bir sesi gösteriyor olması gerektiğini belirtmiştir.

Eckmann (1959a: 138-160 ve 1966), Çağataycada kök hecede genelleyen *e* gösteriminin de *e* ile ilgili olabileceği üzerinde durmuştur.

A. M. Şçerbak K. Thomsen'in görüşüne katıldığını belirtmiş (1966: 146-162), çeşitli araştırmalarında Ana Türkçe için yalnız *e* ve *e*: seslerini kabul etmiştir (Şçerbak 1963: 25-26, 35-36; 1970: 27-33).

T. Tekin (1968: 54) kısa *e* ünlüsünün kısa *e*'ye zıt olmadığını, ayrıca uzun kapalı *e* ünlüsünden ayrı uzun *e* ünlüsünün varlığının çok güç iddia edilebileceğini öne sürerek *e* ünlüsünün ön, düz ünlünün; ve *e*: ünlüsünün de *e*ğen varsa- uzun, ön, düz ünlünün bir değişkeni (alt sesbirim) olduğunu belirtmiştir.

Minorsky'den sonra Doerfer (1970: 17-58) de Halaççada *e/è* ayrımının olduğunu göstermiş ve *Khalaj Materials* (1971) adlı eserinde de Ana Türkçe *e* ve *e*'ye karşılık Çuvaşçada *a* ve *i* seslerini kabul etmiştir.

Doerfer (1976: 1-59), dört yıl sonra yayımladığı bir makalesinde konuya iki temel soruyla yaklaşmıştır: 1. Genel Türkçe *e*: *è* karşıtlığı var mıdır? 2. Ana Türkçe *e*: *è* karşıtlığı var mıdır? Doerfer ilk soru için Eski Türkçe ve ondan gelişen lehçelerin, ikinci soru için de Çuvaşçanın incelenmesi gerektiğini belirtmiş ve **e*: **è* karşıtlığı sorununun tartışma konusu olmakla birlikte Eski Türkçe ve bazı Türk dilleri için bir *i²*: *e²* karşıtlığının kabul edilmesi gerektiğini öne sürmüştür (Ana Türkçe *i²*: *e²*) (Doerfer 1976: 15).

N. Poppe (1975: 145-146), K. Thomsen ve Şçerbak'ın görüşlerini eleştirdiği makalesinde Azeri ve Türkmenceyi karşılaştırarak iki değil, dört ayrı durumun söz konusu olduğunu belirtmiştir:

1. Az. *e*, Trkm. *è* < **e* - Az. *bezek*, Trkm. *bëzëg*; Az. *berk*, Trkm. *bërk*; Az. *dennü*, Trkm. *dëmir* vb. (tümü *e*).
2. Az. *e*, Trkm. *e*: < **e*: - Az. *beri*, Trkm. *bëri*; Az. *deli*, Trkm. *dëli*; Az. *er* 'ay kek', Trkm. *e:r* (tümü **e*:) vb.
3. Az. *è*, Trkm. *è* - Az. *dëş*-, Trkm. *dëş*-; Az. *ët*-, Trkm. *ët*-; Az. *ëşit*-, Trkm. *ëşit* (hepsi **è*) vb.
4. Az. *è*, Trkm. *i*: - Az. *bël*, Trkm. *bi:l*; Az. *bëşik*, Trkm. *bi:şik*; Az. *dë*-, Trkm. *dë*:- (tümü **e*:) vb.

1. Tarihi Türk lehçelerinde kapalı *e*

1.1. Runik harfli metinlerde kapalı *e*

Radloff (1895: 376), Yenisey Yazıtları'nda Yŋ harfleriyle yazılan bir sözcüğü, ŋ işaretini *b²* değerinde kabul ettiği için *bel* olarak okumuş ve bunu bir tanrı adı varsaymıştı. Uzun süre geçerliliğini koruyan bu görüş, V. Thomsen'in şu açıklamasıyla tartışılır olmuştur: Yenisey Yazıtları'ndaki ŋ işareti *b²*'yi karşılayan işaretlerden biri değil, *e* ile *i* arasında yer alan *è* sesini gösteren bir işaret ve Yŋ harfleri *él* 'ülke, halk' biçiminde okunmalıdır (Thomsen 1913: 4-5). Thomsen (1896: 15-16), Yenisey Yazıtları dışında bu işaretin bulunmadığını, Orhon Yazıtları'nda ŋ yerine bazan ı (= *i*, *i*), bazen de ø bulunduğunu belirtmiştir.

Böylece runik harfli metinler için iki durum söz konusu olmaktadır: ŋ işaretinin kullanımı; ı ile ve ı'siz yazılışlar.

Bu araştırmada 1. Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk, Ongin, Küli Çor; 2. Uygur Yazıtları: Şine-Ussu, Taryat, Suci, Uygur, Tes; 3. Yenisey Yazıtları; 4. Hoytu-Tamir Yazıtları; 5. Talas Yazıtları; 6. Doğu Türkistan Yazmaları incelenerek *e* sesinin sesbirimsel (phonemic) zıtlık durumunda bulunduğu kökler, ŋ, ŋ işaretleri ve ı'lı ve ı'siz yazılışlar değerlendirilmiş ve şu sonuçlar ortaya konulmuştur:

1.1.1. ŋ, ŋ işaretlerinin kullanımı açısından: Orhon Yazıtları'nda *b²* değerindeki tek işaret ŋ işaretidir. Ancak Ongin yazıtında *b²* için ŋ işareti de görülür. ŋ işaretinin tek değeri *b²*'dir.

Uygur, Hoytu-Tamir yazıtları ve Doğu Türkistan yazmalarında ŋ işareti görülüyor. Yalnız Taryat yazıtında *b²* değerinde ŋ yanında ŋ de kullanılmıştır.

Talas yazıtında *b²* için ŋ kullanılmıştır. Ünlü değeri yoktur.

Yenisey Yazıtları'nda *b²* karşılığında ŋ, *è* karşılığında da ŋ kullanılmıştır. (Çakul ve Açura yazıtlarında birer kez *b²* için ŋ görülüyor.)

1.1.2. Ünlü yazılışındaki ikilikler açısından: Runik harfli metinlerde söz başı ve söz içi *a/e* sesleri gösterilmediği halde, kök hecesinin *e* ile kurulduğu bilinen bir kısım kökte bazan bir ı (= *i/i*) işareti görülmektedir. Thomsen (1896: 15-16), bu durumun, Orhon Yazıtları'nda *è*'ye özgü bir işaret bulunmayışından kaynaklandığını öne sürerken, Radloff bu köklerde *e* bulunduğunu düşünmekte ve ı işaretinin yazım işareti olarak kullanıldığını öne sürmektedir. Yani ı işareti aynı ünsüzle kurulan kökler arasında anlam ayırıcılığı görevini üstlenmektedir. Örneğin, *et*- ve *te*- eylemleri yalnız h (t) ünsüz işaretiyle yazılmış olsalardı anlam karışıklığı doğardı. Fakat ıh ve ht gibi iki ayrı yazılış bu karışıklığı önlemektedir (Radloff 1897: 8).

K. Foy (1900: 189) bu iddiaya karşılık, *e* sesi için yazım işaretleri olarak *f* (= *a/e*) kullanılması gerekirken, neden *f* işaretinin kullanıldığını sormuştur.

Yazıtlardaki durumu ve sonraki gelişmeleri dikkate alarak kök hecede *e/ê/i* bulunduran kelimeleri üç grupta toplayabiliriz:

1.13. Kök heceleri, Yenisey Yazıtları'nda *ï*, diğer runik harfli metinlerde *f* ~ *ø* değişimi gösteren ve çağdaş Türk dillerinde *e* (*ie*), *ê*, *i* sesleriyle gösterilen kelimeler: *êki*, *êl*, *êş*, *bêş*, *bêl*, *kêş*, *yêtniș* (*yêti*), *êt*- (Thomsen'in kapalı *e* hatast)

1.14. Kök heceleri Yenisey Yazıtları'nda *ï* ile kurulmadığı halde, diğer runik harfli metinlerde -ve Yenisey Yazıtları'nda- *f* ~ *ø* değişimi ile gösterilen ve çağdaş Türk dillerinde *e* (*ie*), *ê*, *i* sesleri ile temsil edilen kelimeler: *elt* ~ *ilt* *ber*- ~ *bir*-, *kerü* ~ *kirü*, *kedin* ~ *kidin*, *keyik* ~ *kiyik*, *te*- ~ *ti*-, *ter* ~ *ti*-, *ye*- ~ *yê*- *yeg* ~ *yig*, *yegirmi* ~ *yigirmi*, *yer* ~ *yir*, *er*- ~ *ir*- 'olmak'.

1.15. Kök heceleri, yazıtlarda düzenli olarak *e* veya *i* ile yazıldığı halde çağdaş Türk dillerinde *e* (*ie*), *ê*, *i* sesleri ile temsil edilen sözcükler: *epit* ~ *epim* 'giyim', *kiçe*, *kisre*, *yel*-, *yê*- 'gütmek'.

Ayrıca birincil *e* ve *i* köklerinin yazımlarında da çelişkiler görülmektedir.

Bu ünlünün niceliği konusundaki görüşler giriş bölümünde verildiği gibi. Burada, yukarıda üç grupta toplanan sözcükler *Divanü lügat il Türk* ve çağdaş Türk dillerindeki biçimleriyle karşılaştırılarak, uzunluk ve kısalık açısından değerlendirilmiştir:

Uzun: *bêl* (Trkm. ve Yak. *bi:l*); *bêr*- (Trkm. *ber*-, Yak. *bier*-); *bêş* (Trkm. *beş* Yak. *bies*); *êki* (Yak. *ekki* ~ *ikki*, Çuv. *ikki*); *êl* (Trkm. *il*, Çuv. *yal*), *êş* (MK *ış* Çuv. *yış* < Tat.); *êt*- (Yak. *it*-, Hal. *êt*-); *kêş* (MK *kış*); *kêçe* (Trkm. *giçe* Yak. *kiehe*); *tê*- (Trkm. *di*-, Yak. *die*-); *yê*- (Trkm. *i*-, Yak. *sie*-); *yêg* (MK *yig*) *yêl* (Yak. *siel*-); *yê*- (Trkm. *i*-, Yak. *siet*-); *yêti* (Az. *yêddi*, Yak. *sette*, Çuv. *aiççh*) *yêtniș* (Çuv. *šitmił*, Trkm. *yetniș*).

Kısa: *êlt*- (Trkm. *elt*-, Yak. *ilt*-); *êșit*- (Trkm. *eșit*-, Yak. *ihit*-); *kedin* (Yak. *kedin* Çuv. *kay*); *kêrû* (Az. *gêri*); *kêse*; *yegirmi* (Az. *iyirmi*, Çuv. *širim*).

1.2. Mani alfabesinde kapalı *e*

Bu alfabede *ê* için özel bir gösterim yoktur. *Huastuaniŋi*'in Le Coq (1941) ve Ye. Malov (1951: 117-120) tarafından yapılan yayımlarının karşılaştırılması sonucu kök hecesi *ê* ile düşünülen kelimelerin büyük bir çoğunlukla *i* ile yazıldığı, seyrek de olsa *e* ~ *i* alternasyonu gösterdiği belirlenmiştir. Buna karşılık birincil *e* ve *i* kökleri düzenli olarak *e* ve *i* ile gösterilmiştir.

1.3. Soğd alfabesinde kapalı *e*

A. von Gabain'in (1976: 69-77) yayınladığı Soğdca metinleri incelediği noktada Mani alfabesiyle aynı durumu görüyoruz.

1.4. Uygur alfabesinde kapalı *e*

Malzemenin bol oluşu nedeniyle, Uygurca yazmalardaki durum Soğd ve Mani yazmalarına göre daha net olarak izlenebilmektedir. Bang ve Gabain'in *Index*'iyle (1931) A. Caferoğlu'nun Uygurca Sözlüğünden (1968) yararlanılmıştır. Ayrıca D. Maue ve K. Röhrborn (1984: 292) Uygur alfabesinde kapalı *e* sesi için *y*- işaretinin kullanıldığını belirtmiştir.

1.5. Brahmi alfabesinde kapalı *e*

A. von Gabain (1974: 34), Brahmi alfabesinde *e* ve *ê* seslerinin ayrıldığını söyler. Bu alfabede *ê* ile gösterilen şu kökleri buluyoruz: *bêr*-, *bêş*, *êl*, *êlig*, *êlt*-, *ênçgü*, *êş*, *êșit*-, *êtig*, *êyin*, *êzil*-, *kêng*, *kê*-, *sêzik*, *tê*-, *têgin*, *yê*-, *yêg*, *yêgirmi*, *yêl*, *yêr*, *yêti*, *yêtirü*.

1.6. Tibet alfabesinde kapalı *e*

D. Maue ve K. Röhrborn (1984; 1985), Tibet alfabesiyle yazılmış metinlerde *ê* için özel bir işaret bulmuş, bunu Brahmi ve Uygur alfabelerindeki durumla karşılaştırarak yayınlamışlardır. Buna göre *ê* taşıyan kökler şunlardır: *bêr*-, *bêş*, *êgid* 'yanlış', *êlig*, *ên* 'beden', *ênç*, *êyin*, *kên* 'sonra', *kê*-, *sêzig*, *tê*-, *yê*-, *yêr*, *yêti*.

1.7. Kuban Bulgarcasında kapalı *e*

8. yüzyıldan önce Kuban Bulgarcasından Macarcaya geçen alıntıları inceleyen Z. Gombocz (1912: 155), Ana Macarcada kapalı ve açık olmak üzere iki uzun *e* sesi olduğunu ve bu iki sesin bugün eski yazıtlar ve diyalektler yardımıyla ayrılabilceğini belirtmiştir. Buna göre Gombocz'un kapalı uzun *e* ile verdiği sözcükler şunlardır: *bélyeg* [bê:lég] 'işaret', *bér* [bê:r] 'paha, değer, ücret' (< *bê:r*-), *ér*- [ê:r-] 'olgunlaşmak', *érdem* [ê:rdem], *késő* [kê:ső:] 'geç', *kép* [kê:p] 'resim, tasarım'.

1.8. Arap harfli metinlerde kapalı *e*

Arap alfabesinin ünlü sisteminin yetersizliğinden ötürü Arap harfli Türkçe metinlerde *ê* sesinin durumu konusunda fikir edinmek oldukça güçtür. Belli lehçeler veya eserlerde zaman zaman görülen özel yazımlar üzerinde durmaya değer. Fakat *ê* sesi için *ye* veya *kesre* kullanımı yaygındır.

1.8.1. *Karahanlı Türkçesinde* *ê* sesinin varlığı konusunda M. Mansuroğlu'nun öne sürdüğü iki kanıt vardır: 1. *i/e* sesleri arasındaki oynaklık (birincil *i* ve *e* için değil); 2. *Kutadgu Bilig*'in el yazmalarından birinin *ê* sesini çoğunlukla *fethalı ye* ile göstermesi (Mansuroğlu 1959: 90). *Kutadgu Bilig*'in bu özelliğine Brockelmann (1954: 59) da değinmiş, fakat bu özel yazımın, yazıcının çift

söyleyişleri anlatma isteğinden de kaynaklanıyor olabileceğinden söz etmeliyiz.

Aynı kararsız yazım *Divanü lûgat-it-türk'te* de görülüyor. K. Foy (1900: 199), *Divan'daki e* sesinin üç rengi olduğu inancındadır: *sân, ket, de*.

M. Mansuroğlu kök hecede *e ~ i* değişimi gösteren kökleri toplayarak yüz on kelimelik bir *e* listesi hazırlamıştır. Ayrıca *e* ve *i* listeleri de vermiştir (Mansuroğlu 1957: 219–223). Ancak tarihsel ve karşılaştırmalı bir çalışma olmadığı için listelerin sağlıklı olduğu söylenemez.

Sonuç olarak Eski Türkçenin çelişkili yazılan köklerinin bu özelliklerini Karahanlı Türkçesinde de korudukları söylenebilir.

1.82. *Harezmi Türkçesinde e ~ i* kararsızlığı devam etmektedir. Bu açıdan lehçenin en ilginç ürünü *Nehcü'l-Ferâdis'tir*. Eserin Yeni Cami nüshasındaki *fethali ye* yazılışını J. Eckmann (1959a: 117) *e*'nin gösterimi olarak kabul etmiştir. Çünkü Farsçada kapalı uzun *e* ile söylenen kelimeler de Türkçeye geçtikten sonra bu yazımla gösterilmektedirler (14. yüzyılda). Örn. *g. h. e. c*. Ancak bu yazım birincil *e* ve *i* köklerinde de görülmektedir. Z. Velidi (1926: 144) *fethali ye* yazımını farklı bir biçimde açıklıyor: "Yazar Kaşgari Tili gösterdiği *e* yazılması gerektiğinde *ı* yazıyor, fakat hareketleri Harezmi söyleyişine göre koyuyor."

1.83. *Eski Kıpçak Türkçesinde*, yazımın çeşitliliği ve tarafsızlığına rağmen Türkologlar bir *e* sesinin mevcut olduğu inancındadırlar. O. Pritsak (1959: 78) *e/ê* ayrımı için: "کرتا *kertme* 'armut', fakat دے *dê*-" örneklerini veriyor. J. Németh (1964: 9) de, sürekli aynı biçimler verilmemiş olsa bile Eski Kıpçak metinlerinde *e/ê* ayrımı yapıldığını umduğunu belirtiyor: Örn. Ebu Hayyan (Caferoğlu 1931): *el 'el' = il 'ülke'; et 'et' = it- 'yapmak' vb.*

e sesi açısından *Codex Cumanicus'un* özel bir yeri vardır. Ana Türkçenin dokuz ünlüsü bu eserde Latincenin beş ünlüsüyle karşılanmak durumundadır. K. Grønbech (1942: 7) *Komanisches Wörterbuch'un* girişinde, *e* sesinin *e ~ i* değişimi ile gösterildiği inancındadır. Yalnız *Codex* içinde yer alan *Hymnus Reminiscens Beati Sanguinis* adlı bölüm özel bir yazım gösterir. K. Grønbech'e göre burada kapalı *e* ve açık *e* arasında ayırım gözlemlenmiştir. Grønbech'in *e* ile gösterdiği kelimeler şunlardır: *bêr-, bêygine, Yêzuz, -mên, sên* (Grønbech 1942: 15).

Eski Kıpçak Türkçesine ait beş sözlük [*Ettuhfet-üz-zekiyye fil lûgat it-turkiyye*, Atalay 1945; *Kitâb al-idrak li-lisân al atrâk*, Caferoğlu 1931; *Tercümân-ı Türki ve Arabî* (*Ein türkisch-arabischer Glossar*), Houtsma 1894; *Codex Cumanicus* (*Komanisches Wörterbuch*), K. Grønbech 1942; *İbn-i Mühennâ Lügati Apdullah Battal* (Taymas) 1934] arasında yaptığımız karşılaştırmada *e/ê* kar-

şıtlığının kaybolduğunu, yazımın sözlükten sözlüğe ve aynı sözlük içinde değiştiğini görüyoruz.

1.84. *Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada* kök hecede *e* sesi için *ı ye* yazılışı yaygındır. Türkologlar çoğunlukla, bugün Türkiye Türkçesinde *e* ile söylenip de Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Osmanlıcada *ı ye* ile işaretlenmiş köklerde bir *e* görme eğilimindedirler. Fakat K. Foy (1900: 3) 13. yüzyıl Osmanlıcasında bu sesin *i* olduğu inancındadır. Foy'a göre Göktürkçe gibi Osmanlıcada da aynı diyalekt içinde *e* ve *i*'li çift biçimler vardır (Foy 1900: 215).

Foy'un *i*'li okuyuşunu yerinde bulmayan Németh, çift yazılışları *e*'nin kanıtı sayar (Németh 1939: 518). Németh'in Osmanlıcada *e*'nin varlığı konusundaki ilginç bir kanıtı da şudur: 1960'ta J. Káldy-Nagy tarafından yayımlanan, 16. yüzyıla ait *Steuerkonskriptionen* adlı eserde, Türk vergi memurları Macarca adları yazarken Macarcanın uzun ve kapalı *e* (ê) sesini *ı* ile göstermişlerdir. Eski Macarca yazımda bu sesi karşılamak için hiç bir zaman *i* sesi kullanılmamıştır. Türk memurlar kendi dillerinde *e* sesi *i* ile karşılandığından bu yöntemi dışardan getirmişlerdir (Németh 1964: 4–7).

Bu döneme ait bir kısım metin [*Çarhnâme*, M. Mansuroğlu 1956a; *Sultan Vele'd'in Türkçe Manzumeleri*, M. Mansuroğlu 1958; *Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi*, M. Mansuroğlu 1956b; *Süheyl-ü nevbahar*, T. Banguoğlu 1938; *Harnâme*, F. K. Timurtaş 1965; *Müyessiret-ül-ulûm*, B. Atalay 1946] üzerinde yaptığımız karşılaştırmalı çalışma sonucu üç ayrı durum belirlenmiştir:

ET ve OT *e ~ i* // EAT, Eski Osm. *ı* // TT *e*

ET ve OT *e* // EAT, Eski Osm. *ı* // TT *e*

ET ve OT *e ~ i* // EAT, Eski Osm. *ı* // TT *i*

1.85. 13 ve 14. yüzyıllardan kalma Arap alfabesiyle yazılmış mezar yazıtlarıyla tanıdığımız Volga Bulgarcasında, Ana Türkçe biçimini *e* ile tasarladığımız şu sözcükleri buluyoruz (Tekin 1988): AT *bê:ş* = VB *bielim* 'beşinci'; AT *yê:ti* = VB *cieti*; AT *ê:ki* = VB *eki ~ iki*; kısa *e* ile AT *yêgirmi* = VB *cirem ~ ci:rem*.

1.86. Çağatay metinlerinde kök hecede *ı* yazılışı genelleştiği için, bu işaretin gösterdiği sesin rengi tartışmalıdır; dolayısıyla bu metinler *e* sorununa açıklık getiremiyor.

1.9. Grek harfli Karamanlı Türkçesinde kapalı e

16. yüzyılın ortalarından, 19. yüzyılın sonlarına kadar, Anadolu Karamanlılarının Grek alfabesiyle meydana getirdikleri eserlerin yazımı üzerinde çalışan J. Eckmann'ın (1950a: 27–31; 1950b: 165–200) yayınladığı metinlerde *e/i*

değişimi gösteren şu kelimeleri buluyoruz: *de- ~ di-, eşit- ~ işit-, et- ~ it-, gece ~ gice, gene ~ gine, get- ~ git-, gey- ~ giy-, ver- ~ vir-*.

2. Çağdaş Türk dil ve lehçelerinde kapalı e

Çağdaş Türk yazı dillerindeki gelişmeler çok çeşitlidir. Ana Türkçenin kök hece *e/è* ünlüsü bu dillerde *ê, ê, e, e, ie, i, i* sesleriyle gösterilmiştir. Özbekçe gibi kök hecede *ê*'nin genelleştiği ve Tatarca gibi kök hecedeki bütün *e*'lerin *i* olduğu diller bir yana bırakılacak olursa, *ê* sesi açısından iki grup dil oluşturabiliriz: 1. Kök hecede *e/è* ayrımını koruyan diller; Azeri, Halaçça, Sarı Uygurca, Afganistan Afşarcası; 2. Kapalı *e* bulundurmeyen, fakat seslik izler taşıyan diller: Türkmençe, Yakutça, Çuvaşça.

2.1. *e/è* Ayrımını koruyan diller

2.11. *Azeri Türkçesi*: Azeri Türkçesinde *e/è* ayrımı fonemiktir, anlam farkı yaratır: *bêl* 'gövdenin ortası, bel' ≠ *bel-li* 'açık' vb.

Azeri *ê* sesi genel olarak Yakutça *i, i, ie, Çuvaşça i (~ i)* ve Türkmençe *i* sesleriyle karşılanır. Ancak Azeri Türkçesinde palatal ortamlarda oluşan *i* kincil bir *ê* sesi de vardır; bu *ê*, birincil *ê* ile karıştırılmamalıdır. Az. *geç* 'geçmek' fakat Trkm. *keç-*, Yak. *kes-*, Çuv. *kaş-*.

Ana Türkçe *e/è* sesine karşılık Azeri *ê* bulunduran şu kelimeleri buluyoruz (*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti* I-IV, 1964-1987; *Sraunitel'naya fonetika tyurkskix yazıkov*, A. M. Şçerbak 1970; *İssledovaniya po sraunitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov*, 1955; *Altaic Linguistics – An Overview*, N. Poppe 1975): *bêl, vêr-, bêş, bêşik, bêz, êv, êkiz, êl, êlê-, ên, ên-, êr, êşit-, êşik, êt-, geç/gece, gey-, gey-, sêv-, dê-, yê-, yêy, yêl, yêñ, yêr, yêdek, yêt-, yêddi, yêtmiş*.

İki sözcükte Ana Türkçe *e/è* ye karşılık Azeri *i* görülür: *iki, iyirmi*.

2.12. *Halaçça*: Halaççada *e/è* ayrımı gözetildiğini ilk olarak V. Minorsky'nın *Halaç Türk Diyalekti* adlı makalesinden öğreniyoruz. Daha sonra bu konuda aydınlatıcı olarak çalışan Doerfer (1971; 1980) iki ayrı sözlük yayımlanmıştır. Bu çalışmada söz konusu eserler dışında Doerfer'in 1970'teki malzemesinden de yararlanılmıştır. Malzemeden genel olarak şöyle bir sonuç çıkarılabilir:

AT *e/è* > Hal. *î*, AT *ê* > Hal. *ê*;

AT *e/è* > Hal. *î*: *bîl* 'bel', *bi:ş ~ be:ş* 'beş', *i:n-* 'inmek', *i:şük* 'eşik', *îl* 'etmek', *ki:çe* 'gece', *ki:ñ* 'genişlik', *yî-* 'yemek', *yî:ti* 'yedi', *yî:miş* 'yetmiş'.

AT *e/è* > Hal. *ê*: *êşit-*, *yêl* 'rüzgar', *yel*, *yêr ~ yier*, *yêt-* 'gütmek, yedmek', fakat

AT *yegirmi* > Hal. *yirmi*, AT *eki* > Hal. *ekki*, AT *en* 'genişlik' > Hal. *henli* 'enli, geniş'.

2.13. *Sarı Uygurca*: Tarihi Türk lehçelerinde *e ~ i* değişimi gösteren kökleri Sarı Uygurcada genellikle *e* ve *i* sesleriyle temsil edilmiş buluyoruz. Yarı

Jeltix Uygurov'da (1957) verilen malzemeye göre Ana Türkçe *e/è* ye karşılık Sarı Uygurca *ê* bulunduran kökler: *pêr-, pêş ~ pis, êlig, êlt-, êr ~ yêr* 'erkek', *êr* 'erken', *êt- ~ it-, êt ~ yêt, kêş* 'geç', *kêş-* 'geçmek', *kêl- ~ kil-, kên* 'geniş', *kêp, kêik* 'geyik', *têr-, yê- ~ yi-, yêr, yêt-* 'erişmek', *yêti ~ yiti, yêton* 'yetmiş'.

Ana Türkçe *e/è* ye karşılık Sarı Uygurcada *i* bulunduran kökler: *işke ~ ike ~ şike* 'iki', *igirmi* 'yirmi', *yil ~ yıl* 'rüzgar', *yîñ* 'yen', *yit-* 'gütmek, yedmek', *dî- ~ ti-* 'demek'.

2.14. *Afganistan Afşarcası*: L. Ligeti (1960: 57-64), Afganistan Afşarlarının diliyle ilgili makalesinde AT *e* > Af. *â*, AT *ê* > Af. *ê*: denkliliğini vermiştir. Fakat malzeme, durumu aydınlatacak yeterlikte değildir.

Daha sonra aynı konu üzerinde çalışan M. Fuat Bozkurt (1977) da hem aynı sonuca varmış, hem de çok sayıda malzeme vermiştir. Buna göre:

AT *e/è* > Af. *ê*: *bêl* 'bel', *uêr-* 'vermek', *bêş, êqe, iki, êşit-, gêcâ, gêt-, dê-, ê- ~ yê-, êl, yêr, yêtmiş*;

AT *e/è* > Af. *e*: *eşek* 'eşik', *yeddê* 'yedi';

AT *e/è* > Af. *i*: *igirme* 'yirmi'

2.2. Seslik izler taşıyan diller

2.21. *Türkmençe*: Türkmencede kapalı *e* söyleyişi yoktur. Ancak *e/è* sesi Türkmençe *e, e, i* ve *i*: sesleriyle temsil edilmiştir ve son iki sesin *ê*'ye karşılık geldiği düşünülmektedir. AT *e/è* ye karşılık *i*: gösteren şu kökleri buluyoruz: *bi:l* 'bel', *bi:şik* 'beşik', *i:ge* 'eğe', *il* 'ülke', *i:n* 'genişlik', *en*, *i:n-* 'inmek', *i:r* 'erken', *gi:ç, gi:ce, gi:ñ, gi:ñiş* 'geniş', *di:-* 'demek', *di:r-* 'dermek', *i:-, i:y-* 'yemek', *i:t-* 'gütmek, yedmek'.

AT *e/è* > Trkm. *i*: Trkm. *iki, git-*.

2.22. *Yakutça*: Yakutçada da *ê* söyleyişi yoktur. *e/è* sesi bu Türk dilinde *e, ie, i*: ve *i* sesleriyle temsil edilmiştir:

Ana Türkçe *e* sesine karşılık Yakutça *e*; Ana Türkçe *ê*: sesine karşılık Yakutça *i, ie*; *ê* sesine karşılık olarak da Yakutça *i* sesi düşünülmektedir.

E. K. Pekarskiy (1945) ve O. Böhtlingk'in (1964) sözlüklerinde verilen malzemeye göre: AT *e/è* > Yak. *ie* – *biebeke* 'bebek', *bier-* 'vermek', *bies* 'beş', *iex-* 'eğmek', *ien* 'en', *kies* 'geç', *kien* 'geniş', *kiep* 'kalıp', *kier* 'geri', *die-* 'demek', *sie-* 'yemek', *siel-* 'yelmek', *sien* 'yen', *siet-* 'gütmek, yedmek'

AT *e/è* > Yak. *i* – *big* 'bey', *bisik* 'beşik', *igi* 'eğe', *ikki ~ ekki* 'iki', *il* 'ülke', *ili* 'el', *ilt-* 'iletmek', *ihit-* 'işitmek', *tiy-* 'değmek', *timir* 'demir', *tirit-* 'terlemek', *tiri* 'deri', *diriñ* 'derin', *sillie* 'yel', *sir* 'yer', *sit-* 'erişmek, yetmek'

AT *e/è* > Yak. *i*: – *bi:l* 'bel', *i:t-* 'yapmak, etmek'.

2.23. *Çuvaşça*: AT *e/è* sesi *Çuvaşça*da iki ayrı sesle, *a* ve *i* (~ *ï*) sesleriyle temsil edilir. Genel bir kural olarak, kök hecede *a* sesinin Ana Türkçe *e* sesine ve *i* (~ *ï*) sesinin de Ana Türkçe *è* sesine karşılık geldiği kabul edilirse de aykırı örnekler çoktur. M. Ya. Sirotkin (1961); H. Paasonen (1950) ve *Türkisch-tschu wassische vergleichende Studien* (Poppe 1925) adlı makaledeki malzemeye göre Ana Türkçe *e/è*, *Çuvaşça* ~ *i* durumu gösteren şu kelimeleri tespit ediyoruz: *pik* 'bey', *pilik* 'bel', *pillik* 'beş', *ikkî*, *yikîr* 'ikiz', *ir* 'erken', *itlq*, *ilt* 'iletmek', *timir* 'demir', *tir* 'deri', *ši-* 'yemek', *širim* 'yirmi', *šil* 'yel', *šili* 'kısarak memesi', *šir* 'yer', *šit-* 'yetmek, erişmek', *šičč* 'yedi', *šitmil* 'yetmiş'.

3. Moğolcada kapalı *e*

N. Poppe (1925), ilk kez *Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien* adlı makalesinde, 13. ve 14. yüzyılların eski Moğol dilinde kapalı bir *e* sesi olduğunu ortaya koymuştu.

Poppe bu sorunu daha sonra tekrar ele almış ve Ana Moğolca için *e*, *è*, *e* ve *é*: olmak üzere toplam dört *e* sesi kabul etmiştir (Poppe 1960: 102-106). Poppe, bu seslerin farklı Moğol ve Türk dillerindeki karşılıklarını da vermiştir:

e – Ana Mo. **e*, Yazı Mo. *e*, Kalm. *e*; Tung. *e*; Çuv. *a*, Az. *e*, Trkm. *e*, Yak. *e*;

è – Az. *è*, Yak. *i*; Yazı Mo. *e*;

e: – Ana Mo. **e*:, Yazı Mo. *e*, Kalm. *e*; Tung. *e*, Çuv. *a*, Trkm. *e*:, Yak. *ie*, Az. *e*;

é: – Ana Mo. *é*:, Yazı Mo. *e*, Kalm. *e*; Tung. *e*:, Çuv. *i*, Trkm. *i*:, Yak. *ie*, Az. *è*.

Poppe (1960: 102) bu ayrımın birinciliğinden emin değildir ve birincil *e* sesinin hangi koşullarda Ana Türkçede veya İlk Türkçede bir *è* sesine geliştiği sorusuna yanıt vermenin çok güç olduğunu belirtmiştir (Poppe 1960: 105).

Sonuç

Tarihi Türk lehçelerinde kullanılmış olan farklı alfabelerdeki gösterimler ve çağdaş Türk dillerinde kapalı *e* sesi veya Ana Türkçedeki *e/è* karşıtlığına işaret eden seslik izler dikkate alındığında, birincil bir *è* sesi bulunduran kökler için yaklaşık bir liste oluşturmanın mümkün olduğu görülmektedir. Ünlü niceliği de dikkate alınarak *è* ve *é*:li kökler şu biçimde belirlenmiştir:

Ana Türkçede kök hecesi kapalı uzun *e* ile kurulmuş olan sözcükler

<i>bè:l</i>	'gövdenin ortası'	<i>kè:ç</i>	'geç'
<i>bè:r-</i>	'vermek'	<i>kè:çe</i>	'akşam'
<i>bè:ş</i>	'beş'	<i>kè:d</i>	'arka'
<i>bè:şik</i>	'beşik'	<i>kè:n</i>	'geniş'
<i>è:ki</i>	'iki'	<i>kè:rü</i>	'geri'
<i>è:kiz</i>	'ikiz'	<i>kè:ş</i>	'okluk, sadak'
<i>è:keg</i>	'eğe'	<i>kè:t-</i>	'gütmek'
<i>è:l</i>	'ülke, halk'	<i>tè:-</i>	'demek'
<i>è:n</i>	'genişlik'	<i>tè:r-</i>	'dermek'
<i>è:n-</i>	'inmek'	<i>yè:-</i>	'yemek'
<i>è:nç</i>	'huzur, dinlenme'	<i>yè:g</i>	'yeğ'
<i>è:r</i>	'erken'	<i>yè:l</i>	'rüzgar'
<i>è:ş</i>	'eş, arkadaş'	<i>yè:n</i>	'kol'
<i>è:şik</i>	'kapı'	<i>yè:t-</i>	'gütmek'
<i>è:t-</i>	'düzenlemek'	<i>yè:tmiş</i>	'yetmiş'

Ana Türkçede kök hecesi kapalı kısa *e* ile kurulmuş olan sözcükler

<i>èb-</i>	'acele etmek'	<i>sèz-</i>	'sezmek'
<i>èlt-</i>	'iletmek'	<i>yègirmi</i>	'yirmi'
<i>èşit-</i>	'iştirmek'	<i>yèlin</i>	'kısarak memesi'
<i>kèrtü</i>	'gerçek'	<i>yèr</i>	'yer'

Kısaltmalar

Af.	Afganistan Afşarcası
AT	Ana Türkçe
Az.	Azeri
Bar.	Baraba Tatarcası
Çuv.	Çuvaşça
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ET	Eski Türkçe
GT	Genel Türkçe
Hal.	Halaçça
Kalm.	Kalmukça
Kum.	Kumukça
MK	Mahmud Kaşgarlı
Mo.	Moğolca
Orh.	Orhon Türkçesi
Osm.	Osmanlıca
Trk.	Türkçe
Trkm.	Türkmençe

Tung.	Tunguzca
Uyg.	Uygurca
VB	Volga Bulgarcası
Yak.	Yakutça
Yen.	Yenisey Yazıtları

Kaynakça

- Aptullah Battal (Taymas) (1988) *İbn-i Mühennâ Lugâti*, TDK Yay., Ankara: TTK.
- Arat, R. R. (1953) Türkçe Metinlerde *e/i* Meselesine Dair, *RO* 7, 306–313.
- Arat, R. R. (1992) *Atabetü'l-Hakayık*, TDK Yay., Ankara: TTK.
- Atalay, B. (1945) *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK Yay., İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Atalay, B. (1946) *Müeyyiret-ül-ulûm (Tıpkıbasım, çevriyazı, dizin)*, TDK Yay., İstanbul: İbrahim Horoz.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati I–IV (1964–1987) Azerbaycan SSSR Elmler Akademisi yası Nesimi Adına Dilcilik İnstitutu, Bakı.
- Bang, W. – Gabain, A. von (1931) *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*, Sitzungsband d. preus. Akad. D. Wis. Phil.-Hist. Klasse XVII, Berlin: Akademie.
- Banguoğlu, T. (1938) *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Leipzig: Druck der August.
- Bozkurt, M. F. (1977) Kabil Afşar Ağzı, *TDAYB* 1977, 205–261.
- Böhtlingk, O. (1964) *Über die Sprache der Jakuten*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, The Hague: Mouton.
- Brockelmann, C. (1954) *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden: Brill.
- Caferoğlu, A. (1931) *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-al-Atrâk*, İstanbul: Evkat.
- Caferoğlu, A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, İstanbul: Burhaneddin.
- Doerfer, G. (1970) Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili, çev. S. Tezcan, *TTK Belleten* 34 (Ocak 1970), 17–58.
- Doerfer, G. (1971) *Khalaj Materials*, UAS 115, Bloomington: Indiana University.
- Doerfer, G. (1976) Proto-Turkic: Reconstruction Problems, *TDAYB* 1975–1976, 1–59.
- Doerfer, G. (1980) *Wörterbuch des Chaldasch, Dialect von Charrab*, Budapest: Akademia.
- Eckmann, J. (1950a) Yunan Harfli Karamanlı İmlâsı, *Türk Dili ve Tarihine Hakkında Araştırmalar*, Ankara: TTK, 27–31.
- Eckmann, J. (1950b) Anadolu Karamanlı Ağzlarına Ait Araştırmalar, *Atatürk Dergisi* 8/1–2, 165–200.
- Eckmann, J. (1959a) Das Chwarezmtürkische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 113–137.
- Eckmann, J. (1959b) Das Tschaghataische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 138–160.
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı*, çev. G. Karaağaç, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Emre, A. C. (1946) Türkçede Bulanık *e* (è) Fonemi, *Türk Dili-Belleten* 3/6–7 (Mart), 487–497.
- Foy, K. (1900) Das Aidinisch-Türkische, *Keleti Szemle* 1, 180–186.
- Foy, K. (1903–1904) Azerbajgânische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen 1–2, *MSOS* 6, 126–193; *MSOS* 7, 197–265.
- Gabain, A. von (1952) *Türkische Turfan-Texte* 8, Berlin: Akademie.
- Gabain, A. von (1959) Das Alttürkische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 21–48.
- Gabain, A. von (1974) *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gabain, A. von (1976) Alttürkische Texte in sogdischer Schrift, in Gy. Káldy-Nagy (ed.) *Hungaro-Turcica, Studies Honour of Julius Németh*, Budapest: Loránd Eötvös University, 69–77.
- Gombocz, Z. (1912) *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, MSFOu 30, Helsinki: Druckerei der finnischen Literaturgesellschaft.
- Grønbech, K. (1936) *Der türkische Sprachbau*, Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- Grønbech, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen: E. Munksgaard.
- Grønbech, V. (1902) *Forstudier til tyrkisk lydhistorie*, Köbenhavn. [= Die langen Vokale der Wurzelsilbe, *Keleti Szemle* 4/2, 229–240]
- Houtsma, M. Th. (1894) *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden: Brill.
- İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov 1, *Fonetika* (1955) Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Moskva: Nauka.
- Le Coq, A. von (1941) *Huastuanıft*, çev. S. Himran, TDK, Ankara: Ulusal Matbaa.
- Ligeti, L. (1960) Afganistan Afşarlarının dili üzerine, *Bilimsel Bildiriler* 1957, 57–64.
- Malov, S. Ye. (1951) *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva: Nauka.
- Malov, S. Ye. (1957) *Yazık Jeltix Uygurov*, Alma-Ata: Nauka.
- Mansuroğlu, M. (1956a) *Çarhnâme (Ahmed Fakih)*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul: Pulhan.
- Mansuroğlu, M. (1956b) Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi, *Türk Dili-Belleten*, 125–144.
- Mansuroğlu, M. (1957) Das geschlossenen *e* im Karakhanidischen Türkisch, *UAJb* 29/3–4, 215–223.
- Mansuroğlu, M. (1958) *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul: Pulhan.
- Mansuroğlu, M. (1959) Das Karakhanidische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 87–112.

- Maue, D. – Röhrborn, K. (1984) Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift (I), *ZDMG* 134/2 (1984), 287–313; (II) *ZDMG* 135/1 (1985), 68–91.
- Minorsky, V. (1950) Halac Türk Diyalekti, *TDED* 4/1–2, 83–106.
- Németh, Gy. (1914a) Die langen Vokale im Jakutischen, *Keleti Szemle* 15/1–3, 150–164.
- Németh, Gy. (1914b) Az ősjakut hangtan alapjai, *Nyelvtudományi Közlemények* 4, 276–326.
- Németh, Gy. (1939) Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen, *KCSA* 1, 515–531.
- Németh, Gy. (1964) Zu den E-Lauten im Türkischen, *StO* 28/14, 1–19.
- Paasonen, H. (1950) *Çuvaş Sözlüğü*, TDK C III 7, İstanbul: İbrahim Horoz.
- Pekarskiy, E. K. (1945) *Yakut Dili Sözlüğü* 1 (A–M), TDK Yay., İstanbul: Ebuzziya Matbaası.
- Polivanov, Ye. D. (1927) *Kratkaya grammatika Uzbekskogo yazıka* 1, Taşkent – Moskva Turkpetsat'.
- Poppe, N. (1925) Türkisch-tschuwassisch vergleichende Studien, *Islamica* 1/4, 400–427.
- Poppe, N. (1926–1932) Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türk Sprachen, *KCSA* 2, 65–83.
- Poppe, N. (1959) Das Jakutische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 671–684.
- Poppe, N. (1960) *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen* 1, Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1975) Altaic Linguistics – An Overview, *Sciences of Language*, Tokyo: Advanced Studies of Language, 130–186.
- Pritsak, O. (1959) Das Kiptschakische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 74–87.
- Radloff, W. (1882) *Phonetik der nördlichen Türk Sprachen*, Leipzig: B. G. Teubner.
- Radloff, W. (1895) *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* 3, St. Petersburg: Akademie.
- Radloff, W. (1897) *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg: Gedruckt auf Verfügung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1901) Zur Geschichte der türkischen Vokalsysteme, *Bulletin de l'Académie impériale des Sciences* 14/4, 425–462.
- Räsänen, M. (1937) Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen, *FUF* 24/1–3, 246–255.
- Räsänen, M. (1949) *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, SIO 15, Helsinki: Studia Orientalia Editio Societas Orientalis Fennica.
- Şerbak, A. M. (1963) O tyurkskom vokalizme, *Tyurkologičeskiye İssledovanıya*, Moskva – Leningrad: Nauka, 25–40.
- Şerbak, A. M. (1966) Tyurkskiye glasniye v količestvennom otnoşenii, *Tyurkologičeskiy sbornik*, 146–162.
- Şerbak, A. M. (1970) *Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazıkov*, Leningrad: Nauka.

- Sirotkin, M. Ya. (1961) *Çuvaşsko-russkiy slovar'*, Moskva: Nauka.
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*, UAS 69, Bloomington: Indiana University, The Hague: Mouton & Co.
- Tekin, T. (1988) *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara: TDK Yay.
- Thomsen, K. (1957) The closed *e* in Turkish, *AO* (Copenhagen) 22, 150–153.
- Thomsen, V. (1896) *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, MSFOu 5, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- Thomsen, V. (1913) Une lettre méconnue des Inscriptions de l'Iénissei, *JSFOu* 30/4, 1–9.
- Timurtaş, F. K. (1965) Şeyhi'nin Harname'si Üzerinde Dil Araştırmaları, *Türk Kültürü Araştırmaları* 1/2 (1964), 254–281.
- (Togan) Z. Velidî (1926) Harezmdede Yazılan Eski Türkçe Eserler, *Türkiyat Mecmuası* 2, 344.